

К. В. Бусева

БЕЛАРУСКАМОЎНЫЯ ЎСТАЎКІ Ў “ШЛЯХЦЦЫ ЗАВАЛЬНІ” ЯНА БАРШЧЭЎСКАГА: КЛАСІФІКАЦЫЯ І ФУНКЦЫІ

Мэта даследавання – вызначыць прыроду і функцыі беларускамоўных уставак у творы “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях” Я. Баршчэўскага. Аўтар на падставе зробленай класіфікацыі і аналізу яе тэкставых складнікаў прыходзіць да высновы, што пададзеныя курсівам словы, словазлучэнні і рэплікі дапамагаюць спасцігнуць “космас беларуса”, папулярызаваць нацыянальны фальклор і міфалогію, а таксама маюць відавочны “адкладзены эфект”, прызначаны для сучаснага чытача, на які, магчыма, аўтар і не разлічваў.

Кніга “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях” выдадзена Янам Баршчэўскім у 1844–1846 гадах у чатырох тамах. Структурна твор складаецца з трыццаці васьмі частак, у якія ўваходзяць апавяданні-прыпавесці, устаўныя навелы, лірычныя адступленні і рэмінісцэнцыі, звязаныя асобай слухача і каментатара гісторый пана Завальні. Письменнік імкнецца дагукацца да сваіх землякоў, паказаць, наколькі цікавыя беларускі фальклор і міфалогія, якая можа параўноўвацца з антычнай па сваёй каштоўнасці, што традыцыі беларусаў не скапіяваныя з іншых культур, а ўнікальныя, свае. Я. Баршчэўскі імкнецца данесці да шляхты, якой адрасаваны твор, што той, хто адцураўся ад уласных традыцый, не зможа зразумець філасофію і дух свайго народа. У святле сказаўнага вышэй паўстае пытанне: калі твор адрасаваны беларусам, чаму ён напісаны не па-беларуску? Адказ, здаецца, ляжыць на паверхні: тагачасныя сяляне ў пераважнай большасці былі непісьменныя, а шляхта размаўляла па-польску. Сам Я. Баршчэўскі тлумачыць: “Не кожны чытач зразумее беларускую мову, дык гэтыя народныя апавяданні, якія пачуў я з вуснаў простага люду, вырашыў (наколькі змагу) у даслоўным перакладзе напісаць па-польску” [1, с. 26]. Таму твор і напісаны на польскай мове для адукаваных беларусаў.

У “Шляхціцы Завальні”, аднак, ёсць словы і рэплікі, напісаныя нашай роднай мовай. У беларускіх перакладах яны заўсёды падаюцца курсівам. П. Васючэнка зазначае: “Уласна ж беларуская мова, вылучаная ў перакладзе курсівам, складае цэлы тэкст унутры тэксту; тут фальклорны матэрыял (песні, прыказкі, выслоўі), простая мова персанажаў, нават гутаркі. Беларуская мова з’яўляецца тады, калі тэкст даводзіць сваю антыкніжную, аўтэнтчную прыроду” [2, с. 23–24]. Паспрабуем класіфікаваць іх паводле **крытэрыяў зместу і формы**. Паводле зместу ў творы можна вылучыць некалькі груп беларускамоўных уставак: уласнабеларускія каштоўнасці і традыцыі, фальклорна-міфалагічныя вобразы, рэчы сялянскага ці шляхецкага побыту, часцей ежа і трукі, народныя музычныя інструменты, назвы пасад і прафесій. Паводле формы падачы матэрыялу вылучаюцца асобныя словы (часцей назвы), лірыка (песні), рэплікі і дыялогі, фразеалагізмы і прымаўкі або прыказкі.

Разгледзім прапанаваную нам класіфікацыю на прыкладах. Ужо ў “Нарысе Паўночнае Беларусі” – уступнай частцы – письменнік уводзіць словы, якія суадносяцца з нацыянальнымі каштоўнасцямі, указваюць на велічнае мінулае нашых земляў, пра якое неабходна памятаць кожнаму беларусу (“*Княжа волат*” [1, с. 13], “*Магіла Княжа – памятнае месца*” [1, с. 14]). Таксама Я. Баршчэўскі ўжывае ўнікальныя мясцовыя назвы: “За Палатою, на шырокай раўніне, як люстэрка, адбівае сонечнае святло невялічкая пляма вады, якая завецца «*Валоваю азёрынаю*»” [1, с. 91]; “*Камень Зміёвы*” [1, с. 52] – велізарны камень, лічылася, што гэта ператвораны ў камень цмок – адметная істота беларускай міфалогіі. На беларускай мове падаюцца і дзве назвы міфалагічных кветак: *разрыў-трава* і *пералёт-трава*. Паводле ўяўленняў нашых продкаў, разрыў можа дзівосна ўздзейнічаць на жалеза, вызваляць вязняў, разрываючы замкі, ланцугі і кайданы; “калі

каса натрапіць на яе на лузе ў час сенакосу, дык расколецца на некалькі частак” [1, с. 18]. Пералёт-трава, або лютучая зёлка, таксама ўвасабляе ідэю свабоды, бо “мае здольнасць пераносіцца з месца на месца” [1, с. 18].

Сярод фальклорна-міфалагічных вобразаў у апавяданні “Полацак” у беларускамоўным варыянце пададзены слова “вадзянік”. Паводле старадаўніх павер’яў, гэта дух вады, уладар пэўнага вадаёму і жывых істот у ім. Цікава, аднак, што ні ваўкалак, ні русалка не падаюцца курсівам, хаця гэта даволі распаўсюджаныя вобразы ў творчасці пісьменніка.

Я. Баршчэўскі выкарыстоўвае і беларускія назвы традыцыйных святаў, абрадаў і гульняў. Так, ён узгадвае “Цярэшку” [1, с. 37] “Жаніцьба Цярэшкі” – гэта калядная гульня для нежанатых маладых людзей. У даўніну гульня мела сакральнае значэнне. Яна з’яўлялася рэпетыцыяй вясельных абрадаў (маладыя людзі выбіралі сабе пару, жартоўна “жаніліся”). Нярэдка пары, якія складваліся ў час гульні, потым сапраўды браліся шлюбам. Адна з песняў, што ўзгадваецца ў творы – “Цярэшкі біда стала, з кім яго жына спала...”, яе спяваюць госці ў першым апавяданні.

Нельга абмінуць і важнае беларускае свята, якое таксама ўпамінаецца ўжо ва ўступнай частцы твора – Купалле: “Купальня”, “Купала” [1, с. 16] – дзень летняга сонцастаяння. Апавядальнік кажа пра гэтае свята, што “сонца грае штогод 24 чэрвеня” [1, с. 16], і ўзгадвае не толькі кветку папараці, але і малавядомае сёння беларускае павер’е, што дрэвы на Купалле могуць пераходзіць з месца на месца.

Да разраду традыцый далучым і прымхі. Да прыкладу, “залом у жыце” [1, с. 58]. Слова “залом” сустракаецца і ў апавяданні “Белая сарока”: “Тады было шмат заломаў у жыце” [1, с. 191]. На слых гэтае слова ўжо гучыць як нешта нядобрае, але што разумелі пад ім нашы продкі? Залом – пук збытаных, заламаных ці завязаных вузлом жытніх сцяблоў на ніве, травы на сенажаці, які прымхлівыя людзі лічылі закляццем “ліхадзея” – знахара, чараўніка, злога чалавека.

Сярод побытавых дэталей на беларускай мове вылучаюцца трункі, да прыкладу, “палёнка” [1, с. 223] – назва беларускага напою, які робяць з палёнай гарэлкі, журавін і мёду. Сустракаецца ў апавяданні “Цыган Базыль”.

Калі гаварыць пра вялікія беларускамоўныя ўстаўкі ў творы “Шляхціц Завальня”, то жанрава часцей за ўсё гэта песні. У беларусаў ёсць уласны духавы музычны інструмент – дуда. Я. Баршчэўскі гаворыць пра сумны характар традыцыйных народных песень беларусаў і прыводзіць прыклады журботных песень плакальшчыц:

*Слава тебе, Хрыстэ цару,
Што мой муж на цмэнтару,
І бяды позбылася,
І гарэлкі напілася* [1, с. 15].

Або таксама:

*Калі ж тая серада прашла,
Як не еўшы на прыгон пашла,
Весь дзень жала, ня лянілася,
Злому войту пакланілася
А цяпер жа ні а чом тужыць,
І войт п’яны у карчме ляжыць* [1, с. 15].

Купальныя песні, звязаныя з абрадавымі дзеяннямі і міфалагічным сэнсам свята, таксама ўводзяцца Я. Баршчэўскім у тэкст. Напрыклад, працытаваная ніжэй лірычная песня на тэму каханьня:

*Іван да Мар’я,
На гарэ купальня,
Гдзе Іван купаўся,
Бераг калыхаўся;
Гдзе Мар’я купалась,
Трава расцілалась* [1, с. 17].

Гэтая песня, зрэшты, як і іншыя выкарыстаныя Я. Баршчэўскім у творы (“*Вясельная песня сіраціне*”, “*Не будзем жыці...*”, “*Кошка Цяліцу забіла...*”), поўняцца сумам і тугою і адлюстроўваюць, на думку пісьменніка, менталітэт беларуса. Думаецца, з гэтай мэтай ужываюцца і беларускія прыказкі, прымаўкі і фразеалагізмы (“*Добра дурню: як паслаў, так і выспаўся*” [1, с. 46]; “*Няўчом кошка хвост свой лізала // Аж яна цябе ў госці чакала*” [1, с. 26]; “*А ты, – кажэ, – праўдзівы панскі лакей: сам нізкі, лоб слізкі, нос плоскі толькі што тарэлкі лізаць*” [1, с. 114]; “*Вот ужэ страх так страх, аж мароз па скуры падзіраець*” [1, с. 29]; “*за дурною галавою і нагам няма спакою*” [1, с. 145] і інш.).

Дыялогавыя фразы сялян, рыбакоў, парабкаў і “чэлядзі” таксама падаюцца па-беларуску:

“Гаспадар, гаспадар! Атчыні вароты, пусці нас хоць пагрэцца, саўсем прастылі. Барані Бог, гэткая бурная ноч” [1, с. 144].

“Гэтай басні прыпомныць не можна, дужа цяжкая” [1, с. 21].

“Нам гэтай басні ня выўчыцца, усё што-то ні па-нашэму, тут нічаго ні прыпомніш” [1, с. 22].

Адна з функцый увядзення такіх дыялогаў – следаванне жыццёвай праўдзе, перадача гаворкі простых людзей без скажэнняў. Пісьменнік імкнецца паказаць усю аўтэнтычнасць беларусаў-сялян і іх непадобнасць да шляхты, укладаючы ў іх вусны словы на роднай мове, у той час як шляхта ў творы гаворыць па-польску.

Прататыпам пляменніка Завальні ў творы з’яўляецца сам Ян Баршчэўскі. У пачатку твора ён, як сапраўдны інтэлігент, студэнт Полацкай езуіцкай калегіі (акадэміі), расказвае дзядзьку пра антычную культуру і старажытнагрэчаскія міфы. Але замест захопленых водгукаў апавядальнік сустракае толькі непаразуменне.

Зусім іншая рэакцыя Завальні на аповеды яго выпадковых гасцей. З кожнай гісторыяй, з кожным дыялогам просты люд раскрываецца перад Янкам (і перад чытачом) больш глыбока. Рыбак Родзька, пан Сівоха, сляпы Францішак – усе гэтыя героі ўвасабляюць лепшыя якасці беларускага народа (мудрасць, гасціннасць, набожнасць, любоў да роднага краю) не менш за Завальню. Яны валодаюць глыбокай мудрасцю, якую Янка-інтэлігент здолее зразумець толькі тады, калі гляне на рэчаіснасць з іншага пункта погляду. Пасля развітання Янкі з дзядзькам Завальнем можна заўважыць, як змяніліся адносіны апавядальніка да простых людзей: ён спачувае простым людзям і захапляецца беларускім фальклорам.

Такім чынам, твор “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях” Я. Баршчэўскага з’яўляецца крыніцай разнастайнага матэрыялу для літаратуразнаўцаў, лінгвістаў і фалькларыстаў. Гэта твор, у якім раскрываецца “космас беларуса” – ад паказу яго менталітэту да эканамічнага стану. Менавіта беларускамоўныя ўстаўкі, пададзеныя курсівам, дазваляюць дакладна перадаць акрэсленае вышэй кола праблем. Праз узгадванне беларускіх атрыбутаў – святаў, песняў, прадметаў культуры і побыту – аўтар падкрэслівае ўласную прыналежнасць да беларускай культуры, паказвае прыклад жывой народнай гаворкі праз дыялогі, песні, імкнецца зацікавіць чытача. Гэта важная праца тоіць у сабе яшчэ шмат патаемных скарбаў, якія маюць “адкладзены эфект” і прызначаны для сучаснага чытача.

Літаратура

1 Баршчэўскі, Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Ян Баршчэўскі: уклад., пер. з польскае мовы мовы і камент. М. Хаустовіча. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 383 с.

2 Васючэнка, П. Адлюстраванні першавора / П. Васючэнка. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2004. – 142 с.